

ચોપાટ

લોકજીવનમાં પ્રાચીન કાળે મનોરંજનનું માધ્યમ બનેલી સોગઠાંબાજી કે ચોપાટની રમત આજે પ્રચાર માધ્યમોની ભરમાર વચ્ચે આપણી સ્મૃતિ તેમજ આપણા લોકગીતોમાં ચિરંજીવ બની છે.

ચોપાટ શબ્દ સંસ્કૃત 'ચતુષ્પટ' પરથી ઊતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે સોગઠાં વડે ખેલાતી એક દેશી રમત. પ્રાચીન કાળે રાજારજવાડાઓ અને કાઠીદરબારોની અંતઃપુરની રાજરમત તરીકે ચોપાટ અગ્રસ્થાન ભોગવતી ભોગવતી એ લોકજીવન સુધી પ્રસાર અને પ્રચાર પામી હતી. ચોપાટ બે પ્રકારે રમાતી. પાસાથી અને કોડીથી. રાજધરાનાઓમાં ચોપાટ પાસા વડે રમાતી. જ્યારે જનસાધારણ આ રમત કોડી-દાણિયા દ્વારા રમતા. મહાભારતના યુગમાં કૌરવો-પાંડવો ચોપાટ દ્વારા જુગાર-ધૂત રમતાં, જેમાં પાંડવો હારી જતાં ૧૨ વરસ વનમાં ગયા હતા.

આ તસવીરમાં, ડાબેથી જમણે જોતાં, મારી સાથે શ્રીમાન સુરેન્દ્ર મણિલાલ, શ્રીમાન રમેશચંદ્ર બાબુલલ અને શ્રીમાન જયેશ જશવંતલાલ ચોપાટની રમત રમતા જોવા મળે છે.

કાઠિયાવાડના ગામડાંઓમાં પ્રાચીન સમયે જન્માષ્ટમીના અવસરે આખો મહિનો ચોપાટ રમાતી. કોઈ મહેમાન આવતાં રાત્રે ચોપાટ મંડાતી. કન્યાઓ વ્રત કરતી વેળાએ કે જાગરણ વખતે ચોપાટે રમતી. ચોમાસાની ઋતુમાં વાવણી પૂરી થઈ ગઈ હોયને ખેડૂતો નવરા હોય ત્યારે મનોરંજન મેળવવા માટે ચોપાટે રમે છે. રમત માટેની ચોપાટને ચાર પાટ હોય છે. દરેક પાટમાં ૨૪ ખાનાં અને ત્રણ ફૂલ રહે છે. રમવા માટે લીલા, પીળા, રાતા અને કાળા સોગઠાં હોય છે. લીલા રંગના સોગઠાંને પોપટ, રાતા રંગના સોગઠાંને ગાયો, કાળા રંગના સોગઠાંને ભેંસો અને પીળા રંગના સોગઠાંને ઘોડા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સોગઠાં લાકડાના, રંગીન અને શંકુ આકારના હોય છે જે દુકાનો અને મેળામાં વેચાતાં હોય છે.

ચોપાટ રમવા માટે લીલાં, પીળાં, રાતાં અને કાળાં સોગઠાં હોય છે.

સોગઠાંબાજી કેવી રીતે રમાય એ આજે ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હશે. દાવ નાખવા માટે કોડા દાણિયા કોઈ ૬-૭-૧૦-૧૨-૧૫ કે ૨૦ રાખે છે. આ દાણિયા પિત્તળના પ્યાલામાં રાખી ખખડાવીને નાખવામાં આવે છે. મોટે ભાગે રમનારા ૬ દાણિયાથી રમે છે. આ રમત રમવા માટે ચાર ભેરુ હોય છે. ઘણી વખત બે બે ભેરુ થાય એટલે આઠ ભેરુ હોય છે. રમત શરૂ થાય અને દાણિયા-કોડાં નાખે ત્યારે ૬ ચત્તા પડે તો ૧૨ ગણાય

છે. ૬ ઊલટા પડે તો ૬ ગણાય છે. ૫ ચત્તા પડે તો ૨૫ ગણાય છે. તેનું પગડું ૧ દાણો ગણાય છે. ઘર પાસે સૂતી પડેલ સોગઠી તે બૂંધમાં પડી છે એમ કહેવાય. પગડું આવે તો ઘરમાં જાય છે. બધાં સોગઠાં ઘરમાં ઊતરી જાય ત્યારે સોગઠી ઊઠી ગઈ કહેવાય છે. બીજા બધાંની બધી સોગઠી ઊઠી જતાં જે છેલ્લો બાકી રહે તેને ૫૬ લાગ્યું એટલે કે તે હાર્યો કહેવાય છે.

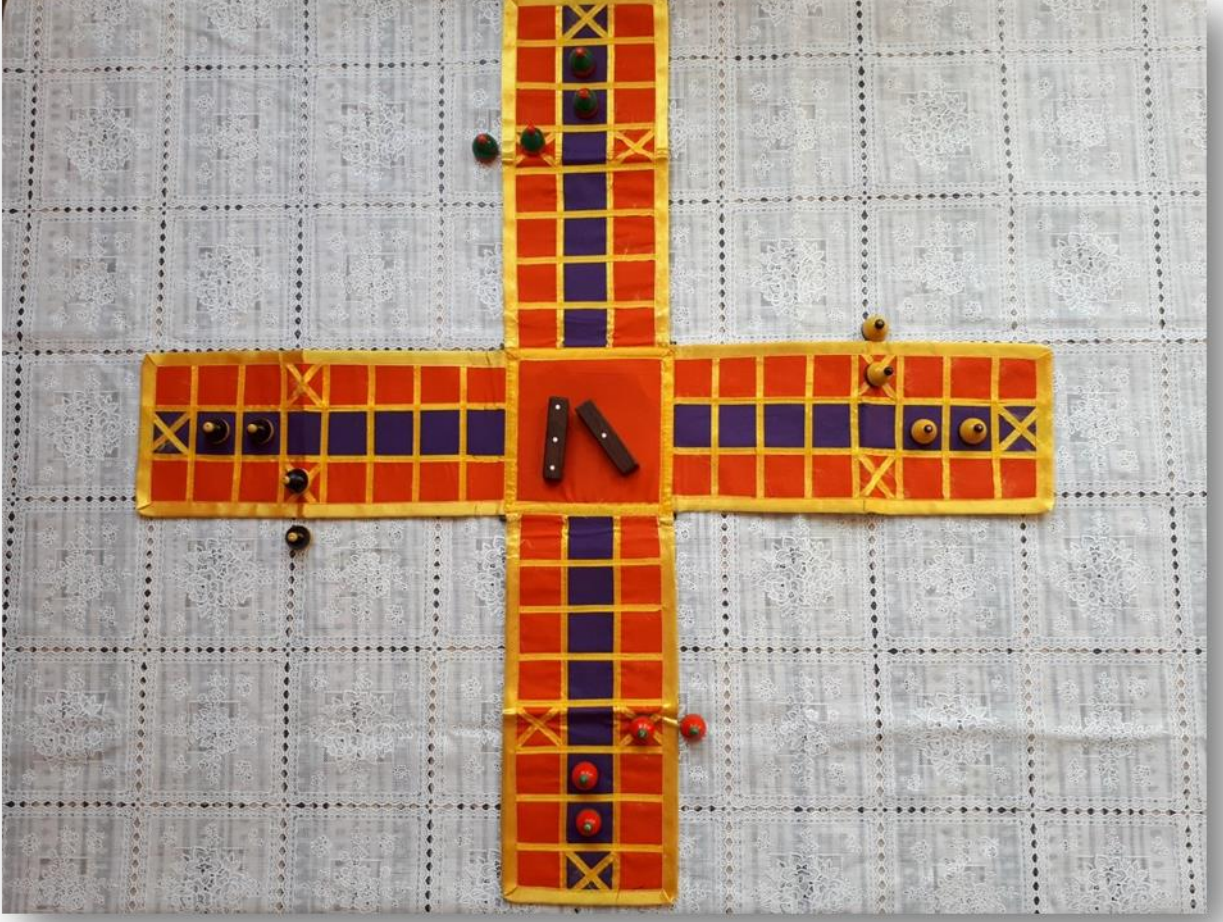
જો એક ચત્તુ પડે તો ૧૦ દાણા ગણાય છે. તેનું પગડું ૧ દાણો ગણાય છે. ૨૫ અને ૧૦ આવે તો તોડ થયો કહેવાય છે અને રમનારને બીજી વખત દાવ મળે છે. ૨૫-૧૦ એકધારા ત્રણ વખત આવે તો દાણા નકામા જાય છે. ઘરમાં જતી વખતે સોગઠી આડી સૂવડાવવામાં આવે છે જેને બૂંધમાં પડી કહેવામાં આવે છે. પગડું દાણા આવતાં ઘરમાં જાય છે. બધાં સોગઠાં ઘરમાં ઊતરી જાય તે મોક્ષ પામ્યા કહેવાય છે.

ચોપાટની રમત ૧૦ અને ૨૫ના પગડાથી ચાલુ થાય છે. બધા સોગઠાં ઘરમાં મૂકવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી પગડું ન આવે ત્યાં સુધી રમત ચાલુ કરી શકાતી નથી. ૧૦ અને ૨૫ દાણા આવે તો તોડ થયો કહેવાય છે અર્થાત્ રમત ચાલુ થાય છે. દાણા જેટલા આવે એટલા ખાનાં ગણી સોગઠાં આગળ ચાલતા થાય છે. ઘરથી સોગઠાં જમણી બાજુ ચાલે છે. એક એક ખાનું દાણાવાર ગણવામાં આવે છે. જો ગાંડું કરે તો સોગઠી ઊંધી ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ચાલે છે. તે ગાંડું સોગઠું બધાને મારે છે. ગાંડું સોગઠું ફૂલ બાજુથી જમણી બાજુ ચાલે છે. તે ઘરના હઢાણમાં સૂતેલ સોગઠાંને મારે છે.

પછી જે સોગઠાં ઘરમાં જતાં રહ્યાં હોય અથવા જે સોગઠાં બૂંધમાં પડેલ હોય તે એક પગડું આવતાં ગાંડું કરી શકે છે. તે સોગઠાં ઊંધા જમણીથી ડાબી બાજુ ચાલે છે. તે ફૂલ ઉપર રહેલ સોગઠાંને મારે છે. એ બધાં સોગઠાંને મારતા જાય છે તેને ગાંડિયું ગજ કહેવાય છે જ્યારે બીજા સોગઠાં સાદા ગજ કહેવાય છે.

ચોપાટ મનોરંજન કે સમય પસાર કરવાનું સાધન કે પતિ-પત્ની વચ્ચેના પ્રેમનું પ્રતીક જ નથી પણ આધ્યાત્મિક રમત પણ છે. ચોપાટના ચાર બાજુ પટના ૨૪ x ૪ = ૯૬ ખાનાં થાય. દરેક પાટમાં ૩ ફૂલ ગણતાં ૪ પાટના કુલ બાર ફૂલ થાય. ૯૬માંથી ૧૨ ફૂલ બાદ કરતાં ૮૪ ખાનાં થાય. એ ૮૪ ચોનીઓનો જન્મ છે. ચાર પાટ વચ્ચેનું ઘર મોક્ષધામ છે. ફૂલ ઉપર બેઠેલાં સોગઠાંને કોઈ મારી શકતું નથી. એ સલામત સ્થળ ભગવાનનું ઘર છે.

ચોપાટને ચાર રંગના ૧૬ સોગઠાં હોય છે. તેમાં લીલાં રંગના સોગઠાં એટલે સમાજનો સાધુ, સંત, ભક્તજનનો વર્ગ. પીળા રંગના સોગઠાં એ કંજૂસાઈથી ભરેલા લાલચુ, લોભી, ખટપટિયા અને દગાખોર માણસોનો વર્ગ. કાળા રંગના સોગઠાં કામી, આસંત અને સમાજમાં કાળા કામો કરનાર માનવીનો વર્ગ. રાતા રંગના સોગઠાં એ કોધી, ઉગ્ર સ્વભાવવાળા માનવીનો વર્ગ. માનવી સમાજમાં નીતિ અને પ્રમાણિક્તાથી ચાલે તેમજ પુણ્યકાર્યો કરે તો તે ઈશ્વરના દરબારમાં જાય છે અને મોક્ષ પામે છે. તેને ૮૪ લાખ જન્મના ચક્કરમાંથી પોતાના કર્મો અનુસાર મોક્ષ મળે છે.

ચોપાટમાં આઠ આઠ ખાનાંની ત્રણ પંક્તિ એટલે દરેકમાં ૨૪ ખાનાં હોય એવું ચાર પડવાળું કાપડ વાપરવામાં આવે છે. દાવ નાખવા માટે ૬ કે ૭ કોડી અથવા બે કે ત્રણ લાંબા પાસા હોય છે. સોગઠાં કાળાં, રાતાં, લીલાં અને પીળાં એમ ચાર રંગના દરેકનાં ચાર મળી ૧૬ હોય છે.

માનવ જીવન ચોપાટના ખેલ જેવું છે. આ સંસારની ચોપાટમાં જીવો સોગઠાં-પાસારૂપે રમ્યા કરે છે. કોઈની આકૃતિ અને રંગ એક સરખા હોતા નથી તેમ સોગઠાં પણ વિવિધરંગી હોય છે. કોઈ કાળા કોઈ રાતા કોઈ પીળા તો કોઈ લીલા.

ક્યારેક કોઈ ભૂલાઈ ગયેલા સ્વજનોની ચિંતા ભેટી જાય એમ એક એક રંગના સોગઠાં ફૂલ ઉપર ક્યારેક ભેગાં થઈ જાય છે. પછી ઉપડવાના સમયે ઘડી બે ઘડી આનંદ માણી સોગઠાં ચાલી નીકળે છે.

સંસારમાં જેમ ઘણા દુઃખનો હોય છે, તેમ ચોપાટમાં પણ બીજાના સોગઠાં સાથે લડવાનું હોય છે. તે ક્યારેક મરે છે તો ક્યારેક મારે પણ છે જેનો તેને તરત શોક થતો નથી.

જીવનમાં ક્યારેક બીજાનાં દુઃખમાં ભાગ લેવાનું પણ બને એમ ચોપાટમાં પણ જ્યારે કોઈ હારતો હોય ત્યારે ગાંડું સોગઠું કાઢી હારેલાનો પક્ષ લઈ તેને પૂરેપૂરી કોશિશ કરીને જીતાડે છે.

ભલે ભવાટવિમાં ગમે તેટલા ફેરા ફરવા પડે, અનેક જન્મો લેવા પડે પણ જવાનું તો એક જ સ્થાન છે. તેમ ચોપાટમાં પણ પાકીને ઉતરવાની એક જ જગ્યા છે.

ચોપાટની બાજુ જેમ માનવીના હાથમાં છે તેમ માનવીના જીવનની બાજુ હરિના હાથમાં છે. ચોપાટ કોણ જીતશે ને કોણ હારશે તે કહી શકાય નહિ. સંસારમાં તો નટની જેમ દોર ઉપર ચાલવાનું છે. સામા છેડે પહોંચાય કે ન પણ પહોંચાય. આ જીવનની ચોપાટ છે.

આમ ચોપાટની રમત આધ્યાત્મિક હોવાને કારણે એ ઈશ્વર અને ધર્મની સાથે જોડાઈ હશે. ભારતીય શિલ્પો, ચિત્રો, પદચિત્રો અને લોકગીતોમાં શિવપાર્વતીને, રાધાકૃષ્ણને અને સીતારામને સોગઠે રમતાં દર્શાવ્યાં છે. વૈષ્ણવ હવેલીઓમાં જન્માષ્ટમીના મનોરથ પ્રસંગે શ્રીનાથજીને સ્નાન કરાવી, શણગાર સજાવી તેમની સમક્ષ ભાગવત, ગાયો, મોર, પોપટ વગેરે રમકડાંની સાથે કલાપૂર્ણ ચોપાટ પણ મૂકવામાં આવે છે. ચોપાટનો સંબંધ મંદિરો અને કલાકારીગરી સાથે પણ જોડાયેલો છે.

જીવન તે એક ચોપાટની રમત છે. પાસા નાખીએ અને હારજીત સાથે આગળ રમાતી જાય. પણ હવે કોઈને પાસા જ નાખવા નથી ને. રમ્યા વગર જ બધાને રમત છોડી દેવી છે. અરે રમો તો ખરા તો ખબર પડે કે જીતાય કેમ....

ચોપાટ

ચાલો રમીએ ચોપાટ, ચોપાટની ચારચાર પાટ
જાણે સતયુગ દ્વાપર ત્રેતા ને કલિયુગનાં પાટ
વચ્ચેનું ચોકઠું છે મુક્તિધામ જ્યાં હરિનો છે વાસ
આપણે છીએ સૌ સોગઠા રંગરંગનાં ચાર.
જે જેવા કર્મ કરે તેવા મળે છે એને રંગ
સોગઠાં છે લાલ કાળા પીળા ને લીલા
જેનાં કર્મો છે કાળા તે બને સોગઠા કાળા
જેણે પુણ્ય કર્યાં ઘણાં તે બને હરિયાળા
ક્રોધી બને છે રાતા ને લોભી બને છે પીળા
સોગઠાં છે રંગરંગનાં ચાલો રમીએ ચોપાટ.

ચારચાર પાટમાં છે ખાના ચોરાશી
જેમ ફેરા છે જીંદગીનાં લખ ચોરાશી
ફૂલવાળા છે બાર ખાના, કહેવાય એ વધારાનાં
જ્યાં બેઠા છે સત્તા શાન અને ધનવાળા
જે માટે છે મારામારી રમતની ગમ્મત છે ભારી
સોગઠાં છે રંગરંગનાં ચાલો રમીએ ચોપાટ.
પાડો પાસા ને થાયો પોબાર કોડીઓની છે ધમાલ
કોઈ જીતે ને કોઈ હારે સોગઠાં જ જીતે ને હારે
આત્મા રમે જો પરમાત્મામાં તો પહોંચે મુક્તિધામે
જે છે મધ્યમાં સૌથી અંદર જ્યાં હરિનો છે વાસ
જીંદગીની બાજી છે ખરે જ ચોપાટની બાજી
ચાલો રમીએ ચોપાટ ચાલો રમીએ ચોપાટ.

સોગઠડી સોળે સોનાની...

“સોગઠડી સોળે સોનાની પાહા ઢાબ્યા મોતીયે
હાથલડી તારલો કંથ, હાથી કેમ દુબળો
દિવસડે દરબાર ઝુલવા જાય, રાતે રે સોનાના સાંકળે
સોગઠડી સોળે સોનાની પાહા ઢાબ્યા મોતીયે
પોપટડી તારલો કંથ, પોપટ કેમ દુબળો
દિવસડે વન વેડવા જાય, રાતે રે પોપટ પાંજરે
સોગઠડી સોળે સોનાની પાહા ઢાબ્યા મોતીયે
કીયાવોવ તારલો કંથ, કીયાભાઈ કેમ પાતળા

દિવસડે થોડા ખેલવા જાય, રાતે રે પોઢે ઢોલીયે
સોગઠડી સોળે સોનાની પાહા ઢાબ્યા મોતીયે
કીયાબેન તારલા કંથ, કીયા જમાઈ કેમ દુબળા
દિવસડે દાબડો વાઢવા જાય, રાતે રે વાઢે સૂંથીયા
સોગઠડી સોળે સોનાની પાહા ઢાબ્યા મોતીયે....”

એજી એવી ચોપાટ્યું મંડાણી ચંદન ચોકમાં

સમૂહ સ્વર : રાગેશ્રી વુંદ

સંગીત નિયોજન : નીરવ જ્વલંત

સ્વરાંકન : પરેશ ભદ્ર

કવિ : રાજેન્દ્ર શુક્લ

એજી એવી ચોપાટ્યું મંડાણી ચંદન ચોકમાં,

હે નાખ્યા લખ રે ચોરાશી દાવ, એજી એવી રૂડી ચોપાટ્યું મંડાણી

પુરા ચાંદા સૂરજ ના કીધા સોગઠાં ... કીધા સોગઠાં

નાચ્યા કોઈ આંખ્યું ને અણસાર ...

એજી એવી ચોપાટ્યું મંડાણી

તમે પાસા ઢાળો ને તારા ઝળહળે ... તારા ઝળહળે ...

ને મુઠ્ઠી વાળો ત્યાં અંધાર ... મુઠ્ઠી તમે વાળો ત્યાં અંધાર

એજી એવી ચોપાટ્યું મંડાણી ચંદન ચોકમાં

ચોપાટની રમતમાં વપરાતાં અમુક શબ્દોનો અર્થ

ચોપાટ = સોગઠાં વડે ખેલાતી એક દેશી રમત; ચોસર. તેમાં આઠ આઠ ખાનાંની ત્રણ પંક્તિ એટલે દરેકમાં ૨૪ ખાનાં હોય એવું ચાર પડવાળું કાપડ વાપરવામાં આવે છે. જમીન કે પાટિયા ઉપર પણ એવી આકૃતિ કાઢી રમાય છે. દાવ નાખવા માટે ૬ કે ૭ કોડી અથવા બે કે ત્રણ લાંબા પાસા હોય છે. સોગઠાં કાળાં, રાતાં, લીલાં અને પીળાં એમ ચાર રંગના દરેકનાં ચાર મળી ૧૬ હોય છે. આ રમત ચાર અથવા તેથી વિશેષ જણ રમી શકે છે. દાવ આવ્યા પછી અમુક નિયમ પ્રમાણે સોગઠી ચલાવવામાં આવે છે. બધાં ઘર ફરી રહે ત્યારે સોગઠી ઊઠી ગઈ કહેવાય છે. બીજા બધાંની બધી સોગઠી ઊઠી જતાં જે છેલ્લો બાકી રહે તેને પડ લાગ્યું એટલે કે તે હાર્યો કહેવાય છે. આ ખેલ જ્યારે સાત કોડીઓ વડે રમાય છે ત્યારે તેને પચીસી કહે છે.

દાણા = સોગઠાંબાજી વગેરે રમતમાં પાસા કે કોડીથી દાવ નાખતાં પડેલો અંક. બે કોડી ચત્તી પડે તો બે દાણા. ત્રણ કોડી કે ચાર કોડી ચત્તી પડે તો ત્રણ કે ચાર દાણા ગણાય છે.

બેં = ચોપાટની રમતમાં બન્ને પાસા ફેંકતાં બન્નેમાં એક એક દાણા પડે તે.

ટુટીયાર = તૂટકચાર; એક પાસાના ત્રણ દાણા અને બીજાનો એક, એમ બે મળીને ચાર દાણા પડવા તે; સોગઠાંબાજીમાં તૂટક ચાર દાણાનો દાવ પડવો તે.

ઘોડો = ચોપટાનું પીળા રંગનું સોગઠું. ચોપાટની રમતમાં બન્ને પાસા ફેંકતાં બન્નેમાં ત્રણ ત્રણ દાણા પડે તે.

બારા = ચોપાટની રમતમાં બન્ને પાસા ફેંકતાં બન્નેમાં છ છ દાણા પડે તે.

તોડ = ચોપાટની રમતમાં સામેવાળાની કાંકરી મારવાનો પ્રથમ પ્રસંગ. ચોપાટની રમતમાં સામા પક્ષવાળાની કાંકરી પહેલી વખત મારવાથી તોડ થયો એમ કહેવાય છે.

માંચો = સોગઠાં રમવાની બાજીમાં ખાસ પાનાં ઉપર પાડેલ સ્વસ્તિક; સાથિયો પાડેલ ખાનું.

કજળવું = સોગઠાંબાજીની રમતમાં માંચાના ઠરાવેલા ઘરમાં પહેલું જુગ થવું.

ઉલ ઓળંગવું = પહેલું જુગ થયા બાદ પોતાનો દાવ આવતાં આ જુગને ઓળંગીને પોતાની એક સોગઠી ચલાવવી.

સોગઠી ઉડાવવી = સોગઠાંબાજીની રમતમાં સામાની સોગઠીને બાજીમાંથી રદ કરવી.

સોગઠી ભરવી = દાણા પડ્યા હોય તે પ્રમાણે ઘર ગણી સોગઠી બાજીમાં બેસાડવી.

સોગઠી બેસાડવી = દાવ આવતાં સોગઠી બાજીમાં બેસાડવી.

સોગઠું ગાંડું કરવું = ચોપાટની રમતમાં હરીફની પાકવા આવેલી સોગઠીને મારવા પોતાની ઊઠી ગયેલ સોગઠીને ફરીથી દાવમાં લાવવી. ચોપાટની રમતમાં કોઈ ખેલાડી પોતાની ઊઠી ગયેલી કાંકરી લઈ દાવ નાખી બીજા કોઈ ખેલાડીની ઊઠવા આવેલી કાંકરી મારી તેને ઊઘી ચલાવે ત્યારે તેણે સોગઠી ગાંડી કરી કહેવાય.

સોગઠું ખડું થવું = ચોપાટની રમતમાં જોઈએ તેના કરતાં વધારે દાણા પડવાથી પાછું ફરવું પડે તે.

કૃતજ્ઞતા

આ લેખના ગુજરાતી સંસ્કરણને યોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કરી આપવા માટે મને પોતાનો મૂલ્યવાન સાથ અને પ્રોત્સાહન આપ્યા તે બદલ હું મારા ભાઈ પ્રદીપ વસંતલાલનો ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

ચોપાટના નિયમોને લગતા અસંખ્ય પ્રશ્નો સ્પષ્ટ કરવા બદલ શ્રીમાન રમેશચંદ્ર બાબુલાલનો પણ હું ખાસ આભારી છું.

આ લેખમાં રજૂ કરેલી તસવીરો અને ચિત્રો મને ઉપલબ્ધ કરી આપવા બદલ હું દીયા દીપકનો પણ ખૂબ આભારી છું.

આ લેખમાં ઉત્તમ કુશળતા સાથે ચલચિત્ર પ્રસ્તુત કરવા બદલ હું શ્રીમતી બબીતા ચંપકલાલનો તેમજ આ ચલચિત્રને સંપાદિત કરવા બદલ આર્યન દીપકનો પણ ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

આ લેખની નીચે દર્શાવેલ ચલચિત્રમાં રજૂ થતા ચોપાટની રમતમાં ભાગ લેવા માટે પોતાનો મૂલ્યવાન સમય આપવા બદલ હું શ્રીમાન રમેશચંદ્ર બાબુલાલ, શ્રીમાન સુરેન્દ્ર મણિલાલ અને શ્રીમાન જયેશ જશવંતલાલનો આભાર વ્યક્ત કરું છું.

પ્રસ્તુત લેખ તેમજ પાછલા બે લેખોને અંતે ચલચિત્રો અને મધુર સંગીતની સૌંદર્યલક્ષી ગોઠવણી કરવા માટે કરેલા મહત્ત્વના પ્રયત્નો બદલ હું ભાઈ દક્ષેશ હેમેન્દ્રરાઈનો ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

દીપક કનકસિંહ

સંકલનકર્તા